

1960 नंतरच्या मराठी साहित्यात के.चि.इयं.खानोलकर यांच्या साहित्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. खानोलकर सुखातीस एक असाधारण कवी म्हणून मराठी साहित्याच्या रतिकासमोर आले. परंतु हळू हळू त्यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, एकांकिका आणि ललित लेखनातही आपले आगळे स्थान आहे, हे दाखवून दिले. हे सर्वच वाङ्मयकार त्यांनी सामर्थ्याने हाताळले. त्यांचे हे सामर्थ्य मराठीतील अनेक जाणकार समीक्षकांनी लक्षात घेतले. त्यांनी हाताळलेल्या वाङ्मयकारातील साहित्यकृतीवर काही समीक्षकांनी सुदयासुदयाने लेख लिहिले-पुस्तके लिहिली. या संदर्भात के.श्री माधव आचल यांचा त्यांच्या कादंब-यावरील "जास्वंद" मधील लेख, श्री प्रभाकर पाध्ये यांचे "कादंबरीकार खानोलकर" हे पुस्तक व श्रीमती म.ग. नातू यांचे "वेष्टनेचा वेष्ट" हे पुस्तक; खानोलकरांच्या कथांचा विचार करणारे डॉ. भालचंद्र फडके यांचे "कथाकार खानोलकर" हे पुस्तक आणि खानोलकरांच्या नाट्यकृतींचा विचार करणारे "नाटककार खानोलकर" हे पुस्तक लक्षात घेता येईल. याशिवाय त्यांच्या साहित्याचा विचार करणारे अनेक लेख निरनिराळ्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झालेले आहेत.

खानोलकरांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा सलगमणे विचार होणे आवश्यक आहे असे मला वाटले. असा विचार करण्यासाठी खानोलकरांच्या सर्व साहित्यकृती एकत्रितच विचारात घेणे आवश्यक ठरते. असा एकत्रितच विचार करताना खानोलकरांच्या साहित्यकृतीतून व्यक्त झालेल्या जीवनजाणिवेची वाटचाल पाहता येईल व घाटाच्या संदर्भात त्यांना कोणत्या वाङ्मयकारात अधिक या मिळाले याचा तुलनेने विचार करता येईल या हेतूने मी त्यांच्या सर्व साहित्यकृतींचा एकत्रित विचार करण्याचे ठरवून हा प्रबंध लेखनाचा संकल्प केला. या सर्व प्रयत्नातून खानोलकरांचे श्रेष्ठत्व व त्यांच्या उणिवा लक्षात येतील असे वाटते.

११/११/२०२२

खानोलकरांच्या साहित्यकृतीचा अभ्यास पुढील प्रकरणातून केलेला आहे.

॥१॥ खानोलकरांचे चरित्र ॥२॥ खानोलकरांच्या साहित्यकृतीतून व्यक्त झालेली जीवनजाणीव ॥३॥ खानोलकरांच्या साहित्यकृतीचा घाट ॥४॥ समकालीन साहित्यात खानोलकरांच्या साहित्यकृतीचे स्थान याचा विचार केलेला आहे व शेंवटच्या प्रकरणात शोधाने निष्कर्ष मांडलेले आहेत. परिशिष्टात खानोलकरांच्या प्रकाशित-अप्रकाशित-असंगृहित साहित्याची सूची दिलेली आहे.

या प्रबंधासाठी खानोलकरांचे स्वतंत्र व प्रकाशित साहित्यच लक्षात घेतलेले आहे, असंगृहित, अप्रकाशित व भाषांतरित साहित्याचा विचार केलेला नाही. त्याचे अप्रकाशित साहित्य मिळविण्यात अनेक अडचणी असल्यामुळे हा विचार सोडून द्यावा लागला.

कोणत्याही लेखकाचे साहित्य आणि त्या लेखकाचे चरित्र यामध्ये काही एक संगती असलेच असे सांगता येत नाही. परंतु कोणत्याही श्रेष्ठ लेखकाच्या जीवनाविषयी वाचक-रसिकांच्या मनात एक कुतूहल असते. परंतु प्रस्तुत प्रबंधलेखकाच्या दृष्टीने खानोलकरांच्या चरित्राच्या शोधामागे दुसरे एक महत्त्वाचे प्रयोजन आहे. खानोलकरांच्या साहित्यकृतीतून व्यक्त झालेल्या जाणिवेचा व्यामिश्र, सकस व समृद्ध आहेत. जीवनाच्या तळाशी जाऊन जीवनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी प्रामाणिकपणे केलेला आहे. परंतु ब-याच वेळा या जाणिवेचा अनुसंधान वा घाट लाभलेला नाही असे आढळते. असे का व्हावे ? याचे उत्तर जेव्हा त्यांच्या साहित्यकृतीतून मिळत नाही तेव्हा हे उत्तर त्यांच्या चरित्रातून मिळते काय, याचा शोध घेण्यासाठी त्यांच्या चरित्राचा शोध घेणे आवश्यक होऊन बसले. यादृष्टीनेच खानोलकरांच्या चरित्रावर प्रस्तुत प्रबंधलेखकाला आपले लक्ष अधिक प्रमाणात केंद्रित करावे लागलेले आहे.

खानोलकरांच्या मुलाखती, त्यांच्या जीवनचरित्रावर प्रकाश टाकणारे नियतकालिकामधून प्रसिद्ध झालेले लेख व प्रस्तुत प्रबंधलेखकाने पत्रव्यवहाराने मिळविलेली माहिती या सज्जुषीच्या आधारे हे

घरिवाचे प्रकरण लिहिलेले आहे.

या प्रबंधाच्या तिस-या प्रकरणात खानोलकरांच्या सम्रा साहित्यकृतीमधून व्यक्त झालेल्या जीवनजाणिवांचे स्वस्य व जीवन जाणिवेची वाटचाल, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांच्या साहित्यकृतीमधून व्यक्त झालेल्या जीवनजाणिवांचे स्वस्य पाहताना वाङ्मय प्रकारशः विचार न करता खानोलकरांच्या साहित्याची सम्रा पृष्ठे समोर ठेवलेली आहेत. या प्रयत्नातून त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त झालेल्या जाणिवामध्ये काही एक संगती कुसुत्रता आहे काय, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण एकाच व्यक्ती कामनातून या सर्व वाङ्मय प्रकारांचा जन्म झालेला आहे.

या प्रबंधाच्या चौथ्या प्रकरणात खानोलकरांच्या साहित्यकृतींचा घाट पाहण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तत्पूर्वी द्वितीय महायुद्धपूर्व व महायुद्धोत्तर साहित्यकृतींच्या घाटासंबंधीच्या कल्पनांचा विचार केलेला आहे. या प्रकरणात वाङ्मयकारशः खानोलकरांच्या साहित्यकृतींचा घाट ^{आपण लिहिलेला} पाहिलेला आहे. त्यानंतर प्रत्येक साहित्यकृतीला लाभलेल्या घाटाचा स्वतंत्रपणे साहित्यकृतींसारखे भूमिक्तेतूनच विचार केला आहे.

या प्रबंधाच्या पाचव्या प्रकरणात समकालीन साहित्यात खानोलकरांच्या साहित्यकृतींचे स्थान शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. समकालीन साहित्यातील निरनिराळे प्रवाह, जीवनजाणिवेचे स्वस्य, त्यांना लाभलेला आकार व प्रयोगशिलता लक्षात घेऊन त्यात खानोलकरांच्या साहित्याचे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न करित आहे. येथे समकालीन साहित्यात प्रतवारी लावण्याचा प्रयत्न नाही. वरील घटकांच्या बाबतीत खानोलकरांचे काही निराळेपण दिसले तर ते निर्देशित करित आहे. प्रस्तुत प्रकरणातील विषयाची व्याप्ती प्रचंड आहे. परंतु स्थलमर्यादेमुळे व प्रबंधाच्या संदर्भातील विषय मर्यादेमुळे हा विचार येथे थोडक्यात मांडावा लागत आहे.

या प्रबंधाच्या सहाव्या-शेवटच्या प्रकरणात या प्रबंधविषयातील शोधाचे निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

दुस-या व तिस-या प्रकरणातील संदर्भ टीपा प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या आहेत व चौथ्या व पाचव्या प्रकरणातील संदर्भ टीपा उपप्रकरणांच्या शेवटी दिलेल्या आहेत. दुस-या व तिस-या प्रकरणातील विचार सलगपणे मांडलेला असल्यामुळे संदर्भ टीपा शेवटी व चौथ्या व पाचव्या प्रकरणात वाङ्मय प्रकारशः विचार केल्यामुळे त्या त्या उपप्रकरणांच्या शेवटी संदर्भ टीपा दिलेल्या आहेत.

शेवटी परिशिष्टांत खानौलकरांच्या प्रकाशित-अप्रकाशित, संगृहित-असंगृहित, भाषांतरित साहित्याची सूची व खानौलकरांच्या साहित्यासंबंधीची कलाकर्तृत्वासंबंधीची माहिती दिलेली आहे. परिशिष्टातील ही सूची व माहिती श्री जया दडकर यांनी "सत्यकथे"च्या अंकातून प्रसिद्ध केलेल्या सूची व माहितीवरून उतरविलेली आहे.